

Lectio praecursoria

The Furthest Past. Historiography and the Conceptual History of Stone Age Archaeology in Finland, c. 1700–1940

Liisa Kunnas

FM Liisa Kunnaksen väitöskirja *The Furthest Past. Historiography and the Conceptual History of Stone Age Archaeology in Finland, c. 1700–1940* tarkastettiin Helsingin yliopistossa 19.6.2024. Vastaväittäjänä toimi apulaisprofessori Gabriel Moshenska (University College London) ja kustoksena apulaisprofessori Kristin Ilves. Väitöskirja on julkaistu Helsingin yliopiston sarjassa *Dissertationes Universitatis Helsingiensis* ja sen sähköinen versio on saatavilla osoitteessa: <http://hdl.handle.net/10138/575789>.

Nykyhetken suhde menneisyyteen on ristiriitainen, olipa kyse sitten henkilön omasta tai kansakunnan menneisyydestä. Menneisyys elää osana nykyisyyttä materiaalisina jään-teinä, mutta myös ajatuksina, muistoina ja käsitteinä. Menneisyyden muistaminen on ennen kaikkea prosessi, jossa jotkut asiat menneisyydestä valitaan osaksi identiteettiä. Rakennamme menneisyyden ja sitä kuvaavat käsitteet nykyisyydessä. Käsitteet ja ideat muodostuvat kuitenkin usein aikaisempien pohjalta ja kuljettavat mukanaan tiedostamatontakin painolastia ja merkityssisältöjä. Tutkimuksessani olen seurannut kivikauden, ihmiskunnan kaukaisimman menneisyyden, käsitteen muodostumista ja käyttöä suomalaisen menneisyyden osana 1700-luvulta 1900-luvun alkuun.

Tunnetun sanonnan mukaan menneisyys on vieras maa, jossa tutkija vierailee ulkopuolisena kuin tuntemattomalla planeetalla. Tutkimuksen kautta saatu tieto voi lieventää tätä toiseuden kokemusta, mutta siitä ei koskaan pääse täysin eroon. Keskeisin arkeologian työkalu, jolla pidetään menneisyys järjestyksessä, on kronologia, eli ilmiöiden ja tapahtumien välisten ajallisten suhteiden selvittäminen. Arkeologiset käsitteet, joita on käytetty menneisyyden aikajanan muodostamiseen ovat kulkeutuneet myös arkikieleen. Satunnaisesti valitulla kadunhenkilölläkin on todennäköisesti jonkinlainen käsitys siitä, mitä on kivikausi ja ennen kaikkea, että siitä on pitkä aika.

Nykyään menneisyyden aikajanaa ja esihistoriallisen ajan jakamista kivi-, pronssi- ja rautakauteen pidetään itsestäänselvyyttenä, jopa siinä määrin, etteivät edes arkeologit

kovin usein pysähdy miettimään kivikauden määritelmän ongelmia ja ristiriitaisuuksia. Ennen metallien käyttöönottoa ja sen jälkeenkin, esineitä ja tarvekaluja valmistettiin tietenkin kiven lisäksi monista muistakin materiaaleista, esimerkiksi luusta ja puusta. Entä onko missään määrin informatiivista tai loogista kutsua tuhansien, tai maailmanlaajuisesa mittakaavassa miljoonien, vuosien mittaista ajanjaksoa yhdellä termillä? Kivikauden sisältämä valtava kulttuurinen monimuotoisuus, josta vain murto-osan voi edes tavoittaa arkeologisen aineiston kautta, typistyy määritellyksi suhteessa teknologisiin innovaatioihin ja keinotekoiselta tuntuvaan kehityksen ideaaliin.

Vastauksia näihin kysymyksiin voi etsiä tarkastelemalla arkeologisen tiedon ja käsitteiden historiaa. Nykymuotoinen kivikauden käsite on muodostunut pitkän ajan kuluessa monien eri toimijoiden kautta kumuloituneen tiedon kautta ja kokoamalla yhteen ihmisten kaukaisimman menneisyyden vaiheita kuin palapeliä. Monet 1700–1800-luvun luonnontieteilijät viittasivat maakerrosten säilömiseen tietoon arkistoina tai kirjoina, joiden sivuista suurin osa on tuhoutunut. Kaukaisin menneisyys vertautui myös varhaislapsuuteen: Aikaan, josta emme enää muista muuta kuin korkeintaan alitajuisia kaikuja, mutta jonka tapahtumia voimme yrittää selvittää tulkitsemalla aukkoista todistusaineistoa.

Kiviset esineet, kuten kirveet, taltat, kärjet ja erilaiset muut työkalut, ovat säilyneet paremmin kuin hauraista orgaanisista aineista valmistetut. Kun ihmiset myöhemmin löysivät niitä, muodostui hyvin laajalle levinnyt uskomusperinne, jossa mielenkiintoisen näköiset kiviset esineet yhdistettiin ukkoseen, salamointiin ja ukonilmaa hallinneisiin jumaluuksiin. Tämän perinteen alkua ei voi tavoittaa, sillä se vaikuttaa ulottuvan niin sanottuun esihistorian hämärään. Suomenkin maaseudulla ukonvaajojen säilyttäminen taloissa suojelemassa tulipaloilta ja salamaniskuilta sekä parantavina esineinä oli paikoitellen voimissaan vielä 1800–1900-lukujen vaihteessa. Joissain taikaesinekäytössä olleissa kivikautisissa esineissä näkyy niihin kaiverrettuja merkkejä, kuten viisikantoja.

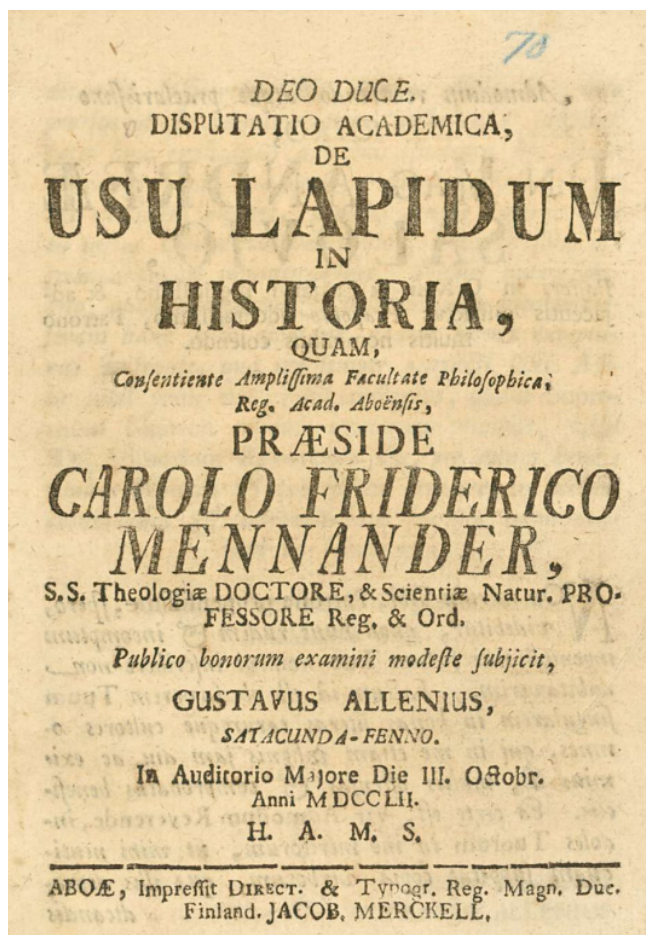
Nämä ihmisten keräämät ja kotonaan säilyttämät kiviesineet muodostivat ensimmäiset kivikauden esineiden kokoelmat suomalaisiin museoihin, kun varsinaisia kaivauksia

Kuva 1. Lähikuva kivikautiseen talttaan kaiverretusta pentagrammista. Tällaisten suojelevien taikamerkkien tarkoitus oli vahvistaa esineen voimaa. Taltta on saatu kokoelmiin Jaakkimasta Laatokan Karjalasta 1800-luvun lopulla (KM22245: 181, Museoviraston arkeologiset kokoelmat. Kuva ja kuvankäsittely: L. Kunnas).

ei vielä tehty. Ilman tätä kansanperinnettä tutkijoille ei olisi ollut tarjolla tutkittavaksi ja keräiltäväksi niin paljon kiviesineitä. Koko kivikauden käsitteen syntyminen liittyy kiviisiin työkaluihin. Yhdistäminen ukkoseen ei ollut vain kansanuskkoa, vaan pitkään myös tieteellinen selitys näiden esineiden alkuperälle. Aikana, jolloin luonnon muodostamien ja ihmisen tekemien, ekofaktien ja artefaktien, välinen raja ei ollut niin selvä, eurooppalaisiin varhaisiin museokokoelmiin ja kuriositeettikabinetteihin kerättiin tällaisia rajatapauksia: fossiileja ja myös muinaisia kiviä työkaluja, kärkiä ja iskoksia. Kun eurooppalainen kolonialismi sitten toi näihin samoihin kokoelmiin eri puolilta maailmaa kerättyjä alkuperäiskansojen kiviesineitä, niiden ja niin kutsuttujen ukkoskivien vertailu yhdistetynä antiikin kirjallisten lähteiden mainintoihin loi uuden menneisyyden ajanjakson: metallien käyttöä edeltävän kivisten ja luisten työkalujen vaiheen.

Kun nyt olemme väitöstilaisuudessa, ei voi välttää ajattelemasta tätä perinnettä osana pitkää jatkumoa. Tutkin niin kauan Turun akatemian opinnäytteitä 1700-luvulta ja 1800-luvun alusta, että lopulta minusta tuntui, kuin asuisin puoliksi tuossa vieraassa maassa. Silloinkin väittelijät puolustivat tutkimuksiaan väitöstilaisuuksissa tämän yliopiston edeltäjän saleissa. Tämä kansilehti (Kuva 2) kuuluu opinnäytteeseen, jota puolusti 272 vuotta sitten Turun akatemian ”Suuressa auditoriossa” Gustav Allenius, kansilehdellä näkyvän oman kuvauksensa mukaan ”Satacunda-Fenno” eli identiteetiltään satakuntalainen ja suomalainen. Ehkä pääsen nyt helpommalla, kun minun tarvitsee käyttää vain englantia, ei sentään latinaa. Toisaalta, ehkä Allenius pääsi helpommalla, sillä hänen opinnäytteensä varsinainen tekstiosuus käsitti vain vähän yli 20 sivua ja ajan tavan mukaisesti ohjaava professori Mennander oli laatinut sen ainakin osittain. Jotkut osiot väitöskirjani nimilehdessä ovat kuitenkin edelleen lähes samoja kuin tässä kansilehdessä.

Alleniuksen opinnäyte edusti luonnontieteitä, mutta se sisälsi kuitenkin paljon pohdintaa kiven käytöstä materiaalina historian vaiheissa ja eri kulttuureissa. Viitaten ranskalaisen Nicholas Mahudelin tutkimuksiin opinnäytteessä todetaan monien *ceraunioina* eli ukkoskivinä pidettyjen esineiden olevan todellisuudessa muinaisia työkaluja ja aseita.

Varsinaista esihistoriallista arkeologiaa Turun akatemiassa ei kuitenkaan harrastettu tai opetettu. Kivikautisia esineitä käsiteltiin toisinaan luonnontieteellisissä opinnäytteissä ja niitä saattoi olla mineralogisen kabinetin kokoelmissa, ja myös suomalaisten varhaisinta historiaa pohdittiin, mutta ilman esi-

Kuva 2. C. F. Mennander / Gustav Allenius, *De usu lapidum in historia*, J. Merckell, Aboa, 1754. Opinnäytteen kansilehti. Kansalliskirjasto.

historian ja kivikauden käsitteitä ja arkeologian metodeja tutkimus pysähtyi sille reunalle, missä kirjallisten lähteiden tavoittamattomissa oleva tuntematon menneisyys alkoi.

Kivikauden käsitteen ja koko arkeologian tieteenalan muotoutuminen vaativat ajallisen ulottuvuuden tarkempaa määrittelyä. Turun akatemiassakin tunnettiin kaukaisin menneisyys, mutta kuinka kaukana sen ajateltiin olevan? Vähitellen murtumassa olevassa raamatulliseen kronologiaan pohjautuvassa perinteessä maailman ja ihmiskunnan ikää pidettiin vain muutamien tuhansien vuosien mittaisena. Ja vaikka maailma olisikin ollut vanha, vedenpaisumus olisi tuhonnut kaikki jäljet sitä edeltävästä menneisyydestä luoden samankaltaisen epistemologisen nollapisteen, jollaista viimeisimmän jäätiköitymisvaiheen päätyminen nykyään edustaa Suomen alueella. Ihmiskunnan menneisyyden ajallisen mitan ymmärtäminen 1800-luvun loppupuolen aikana kulki käsi kädessä geologian kehityksen kanssa.

Käsitehistoriallisen tutkimuksen klassikkoajatuksiin kuuluu saksalaisen historioitsijan Reinhart Koselleckin idea *Sattelzeitista*: tiivistettynä noin vuosiin 1750–1850 asettuvasta kynnyksestä tai jakoajasta, jonka aikana poliittisia ja yhteiskunnallisia ilmiöitä kuvaavat käsitteet saavat nykyisen muotonsa ja jota edeltävässä ajassa käytettyinä käsitteiden merkityssisältö poikkeaa niin paljon nykyisestä, ettemme voi kunnolla ymmärtää niitä. Jos tätä, toki myös paljon uudelleentulkittua ja kritisoitua, ajatusta sovelletaan arkeologian käsitteisiin, tällainen kynnysaika sijoittuu myöhempään vaiheeseen, ehkäpä sadan vuoden ajalle 1860-luvulta 1960-luvulle, ja tuolle ajalle leimallisinta on ajoitusmenetelmien ja menneisyyden kronologian kehittyminen: usvaisesta tai hämärästä menneisyydestä siirrytään aikajanalle asettuvaan absoluuttiseen kronologiaan.

Mutta silti me voimme ymmärtää, tai me voimme yrittää tavoittaa, millaista 1700-luvulla oli yrittää tutkia kaukaisinta menneisyyttä ilman geologista tietoa maapallon tai ihmiskunnan iästä. Sen sijaan jotkut 1800-luvun loppupuolen aikana tapahtuneet muutokset ajattelussa ovat olleet niin syviä, ettemme enää edes näe muuta mahdollisuutta järjestää maailmaa, emmekä siksi voi vapauttaa itseämme edes ajatuskokeen ajaksi 1800-luvusta. Keskeisimmät näistä ovat evoluutioteorian ja teollistumisen myötä muotoutunut ajatus jatkuvasta kehityksestä ja sen kääntöpuoli, pelko degeneraatiosta, pysähtyneisyydestä ja huonojen vaikutteiden leviämisestä, sekä kaikkein merkittävimpana nationalismi ja kansallisvaltioiden synty.

Kansallisvaltioiden legitimizeetti edellytti kansoille luotua kansallista menneisyyttä. Arkeologian tehtävä oli kurottua kansallisvaltioiden kansojen kirjallisten lähteiden ulottumattomissa olevaan menneisyyteen. Kansan idea sitoutui usein kieleen ja etnisiteettiin, joten arkeologisia kulttuureita alettiin yhdistää nykyhetkessä tunnettuihin kieliryhmiin tai etnisiin identiteetteihin. Jo 1700-luvun valistusfilosofit olivat asettaneet ihmisryhmiä hierarkkiseen järjestykseen niiden elinkeinoista havaittavan kehitystason perusteella metsästäjä-keräilijöistä maanviljelyksen kautta teollisuuteen ja kauppaan perustuvaan yhteiskuntaan. Mutta vasta 1800-luvulla maanviljelyksestä tuli keskeisin sivistyksen mittari ja ennen kaikkea työkalu oikeuttaa maan omistus. Eurooppalainen ja amerikkalainen kolonialismi tarvitsi oikeutukseksi jotain todisteita ylivertaisuudestaan niihin alkuperäiskansoihin nähden, joiden maat haluttiin ottaa käyttöön.

Mutta miten kaikki tämä 1800-luvun mielenmaisema liittyy kivikauteen? Suomalaisen kivikauden käsite ja kiinnostus kaukaisimpaan menneisyyteen on 1700-luvulta lähtien pyörinyt samojen kysymysten ympärillä, jotka taas ovat kummunneet oman aikansa keskusteluista liittyen kansallisiin ja kielellisiin identiteetteihin: keitä Suomen alueen varhaisimmat asukkaat olivat, miltä he näyttivät, mitä kieltä he puhuivat, miten he elivät, olivatko he meidän esivanhempiamme?

1700-luvun Suomessa tai Ruotsissa ei ehkä vielä esiintynyt varsinaista nationalismia tai kansallisvaltioajattelua, mutta patriotismia esiintyi. Ruotsalainen niin sanottu gööttiläisen historiankirjoituksen traditio oli Ruotsin suurvaltakaudella pyrkinyt todistamaan menneisyyden avulla Ruotsin oikeutusta olemassaoloon vanhojen eurooppalaisten suurvaltojen rinnalla. Gööttiläiselle traditiolle oli tyypillistä lähdeaineiston luova käyttö halutun lopputuloksen saamiseksi. Ruotsin suurvalta-aseman hiipuessä 1700-luvulla gööttiläinen traditio antoi tilaa uudelle, lähdekriittisemmälle historian tutkimukselle, jota Turun akatemiassa edustivat professorit Algot Scarin ja Henrik Gabriel Porthan. Suurvalta-ajan peruja Ruotsin valtakunnassa olivat myös 1600-luvulla perustettu Tukholman Antikviteettikollegio ja muinaisjäännöslainsäädäntö.

Kuten todettua, kivikauden kohdalla 1700-lukulaiset tutkijat karahitivat kirjallisten lähteiden ja ajallisen perspektiivin puutteeseen. Suomen ja Ruotsin varhainen historia kuitenkin kiinnosti Scarinia, Porthania ja heidän jälkeensä muun muassa Johan Bilmarkia ja Gabriel Reiniä. Scarin ja Porthan aloittivat kaksi kestäväää traditiota suhteessa kaukaisimman menneisyyden etnisiteetteihin: Scarin kuvitteli Fennoskandian varhaisimmat asukkaat suomalaisten ja saamelaisten yhteisiksi esivanhemmiksi, jotka hän rinnasti Amerikan ja Siperian alkuperäiskansoihin. Porthanin linja taas oli enemmän suomalaiskansallinen: hän halusi erottaa suomalaiset ja saamelaiset kirjallisissa lähteissä, mutta myös osoittaa, että saamelaiset olivat Suomen alkuperäisiä, kaukaisimman menneisyyden, asukkaita, jotka suomalaisten esivanhemmat olivat vähitellen karkottaneet eteläisiltä asuinsijoiltaan. 1800-luvun kuluessa tämä narratiivi vahvistui, ja 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alkuvuosikymmenten kovien arvojen aateympäristössä suomalaiset kokivat tarvitsevansa asutuskolonialistista kertomusta todistamaan omaa oikeuttaan kansallisvaltioon ja että he kuuluivat historian voittajiin. Sillä olihan esihistorian ajallisen syvyyden kannen aukeaminen tuonut tietoisuuteen myös sen, miten monien kansallisten ja heimollisten identiteettien, kielten ja yhteisöjen on täytynyt olla olemassa ihmiskunnan historian aikana niin, ettei mitään jälkeä niistä ole säilynyt nykyhetkeen.

Kuva 3. Kuvitusta Sakari Pälsin kirjassa Kulttuurikuvia kivikaudelta (1916): taiteilija Alvar Kangasmaan teos "Suomalainen kivikauden kylä".

Näin suomalaisesta kivikaudesta, tai oikeastaan nykyisen Suomen alueella eläneiden kivikauden kulttuurien representaatioista, tuli osa kansallisen menneisyyden kertomusta ja kuvastoa. Siitä huolimatta, että 1900-luvun alussa yleisesti hyväksytty teoria oli, että etnisesti ja kielellisesti suomalaisten esi-isät olivat tuoneet maanviljelyskulttuurinsa Suomen alueelle vasta rautakaudella. Mutta vaihtoehtoinen narratiivi siitä, miten suomalaiset olivatkin oikeastaan jo kivikaudelta periytyvä alkuperäiskansa maassamme, oli nykynäkökulmasta katsottuna rasistisempi, sillä siinä ei jätetty edes oikeutta alkuperäiskansan statukseen.

Jokainen voi nyt miettiä, mitä sisältyy kivikauden käsitteeseen, mitä mielikuvia ja merkityksiä me siihen liitämme. Muun muassa Charlotta Wolff on kuvannut käsitteitä kuin tyhjinä koreina tai kuorina, joiden sisälle merkityssisällöt kerrostuvat. Kivikauden käsitteen korista löytyy ainakin antiikin kirjallisuuden barbaarikansat, monet taidehistorian vaiheet sisäänsä imaissut luolamiehen arkkityyppi, valistuksen, evoluutioteorian väärintulkinnan ja teollistumisen ideaalien luoma kehityksen merkitys yhteisöjen arvon mittarina, kolonialismi ja alkuperäiskansojen ja kivikauden välille luodut kulttuuriset analogiat ja kansallisen menneisyyden kertomukset, unohtamatta vuosisataista monien toimijoiden kerryttämää tieteellistä tietoa.

Tutkimukseni sai alkunsa intohimosta, jota tunsin tieteenhistoriaa ja käsitteiden historiaa kohtaan, mutta matkan varrella kävi selväksi, että arkeologian historian tunteminen hyödyttää paitsi tiedeyhteisöä, myös koko ympäröivää yhteiskuntaa. Arkeologia on lähtökohtaisesti poliittista, lähtökohtaisesti merkittävää, koska sen tutkimuskohde, menneisyys, on jotain mitä ihmiset, yhteisöt ja kansat tarvitsevat omien tarinoidensa ja perintönsä rakennusaineeksi. Arkeologien pitää olla tietoisia näistä kehityskuluista, ja meidän, arkeologian historian tutkijoiden, on syytä jatkaa arkeologian ja yhteiskunnan sekä arkeologien keskinäisten verkostojen tutkimista, että tuntisimme itsemme ja varoisimme toistamasta menneisyyden virheitä.

Liisa Kunnas
liisa.kunnas [apud] aalto.fi

Liisa Kunnas (FT) on arkeologian historiaan erikoistunut post doc -tutkija Aalto-yliopistossa.